

ЛІДІЯ ГНАТЮК МОВА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: ХАОС ЧИ СИСТЕМА?

З часу перших документально засвідчених відгуків про мову Григорія Сковороди, що належали його друзів і учнів М. Ковалинському (спогади написано 1794 р., але опубліковано лише 1866), композиторові Г. Гесу де Кальве та письменникові І. Вернету (1817), які знали видатного українського мислителя особисто, а також професорові Московського університету І. Снегирьову (1823), письменникові й фольклористові О. Хиждеу (1835), архимандритові Гавриїлу (1840), минуло понад півтора століття. На особливості мовотворчості найвидатнішого староукраїнського мислителя звертали увагу М. Сумцов, Ф. Луб'яновський, І. Срезневський, Т. Шевченко, В. Крестовський, М. Костомаров, Г. Данилевський, Ф. Зеленогорський, О. Єфименко, Д. Багалій, І. Франко, П. Житецький, О. Синявський, П. Бузук, М. Яворський, Г. Хоткевич та ін. Вони одноставно визнавали, що у мові Сковороди є різні за складом і походженням елементи, сперечалися щодо мовної основи його творів. Одні вважали, що це — книжна українська мова XVIII століття, інші — слов'яноруська (слов'яноукраїнська), треті — російська літературна того часу, ще інші трактували її як своєрідну структуру, де зіткнулися українська й російська стихії. Характеризуючи мову філософа, дослідники звертали увагу передусім на гетерогенний — з генетичного погляду — характер його текстів, на генетичні параметри лексики і граматичних явищ, намагалися встановити співвідношення неоднакових за походженням одиниць без урахування того, що мовна свідомість суспільства часів Сковороди істотно відрізнялася від мовної свідомості діячів XIX ст., коли почала формуватися нова українська літературна мова на народній основі.

У XX ст. мову творів Г. Сковороди досліджували І. Білодід, Г. Гнатюк, І. Огієнко, Д. Чижевський, С. Єфремов, Н. Корж, Є. Кудрицький, П. Моргун, М. Жовтобрюх, І. Ощипко, П. Плющ, згодом — Ю. Шевельов, М. Русанівський та ін. Зокрема, І. Огієнко відстоював думку про її слов'яноруську основу, пояснюючи цю особливість мовно-культурною ситуацією тогочасної епохи: «Мова його для свого часу була звичайною літературною українською мовою, в якій на славеноросійським фоні таки багатенько й живих народних елементів; це та звичайна мова, що поволі ставала в нас мовою науковою, в тому числі й богословською, плеканою в Київській академії» (Огієнко І. Історія української літературної мови. — Вінніпег, 1949. — С 117). Співзвучні думки висловлював також і С. Єфремов. Щодо слов'яно-руської мови XVIII століття І. Огієнко цілком слушно зауважував (і його думка перегукується з міркуваннями П. Житецького), що «це не була московська чи російська мова, — це була своя літературна мова, що природно виросла на стародавній основі, на тому процесі, що йшов безперервно ще з княжих часів. Що ця літературна мова збігалася з мовою російською, причина була тільки в тому, що таку мову творили й у Росії, бо йшли тією самою дорогою творення» (Цит. пр., с 116).

На думку П. Плюща, мова Г. Сковороди близька до тогочасної чистої російської мови, становить примхливу суміш церковнослов'янізмів, українізмів, русизмів, а також псевдоукраїнізмів і псевдорусизмів. Визнаючи «мішаність» мови філософа, Д. Чижевський називає її «надзвичайно сміливим, але мало привабливим синтезом церковнослов'янської, російської й української лексики» і зауважує, що «українські елементи здебільшого не помічаються, оскільки вони часто відрізняються від російських лише наголосом, а не однаковою на той час орфографією» (Tschizewskij D. Hryhorij Savyč Skovoroda (1722 — 1794) und die ukrainische Versdichtung // Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen. — Heidelberg, 1973. — Bd. 210. — S. 317). З погляду М. Жовтобрюха, мова творів Г. Сковороди попри певну непослідовність «все ж не втрачала тієї важливої прикмети, що була притаманна староукраїнській книжній мові й становила її сутність — поєднання традиційної старослов'янської стихії з живомовною народною». Водночас дослідник зауважував, що трактати, діалоги, листи й проповіді філософського змісту «написані тим ... різновидом, що його називають слов'яноукраїнським». Ю. Шевельов наголошував, що мова

мислителя у своїй основі є слобожанським різновидом нормативної російської мови, яким послуговувалися люди певного освітнього рівня (Шевельов Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Григорія Сковороди // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К.: Час, 1998. — С 436). Цю думку розвиває Л. Софронова, трактуючи мову Сковороди як таку, де «церковнослов'янська і російська літературна XVIII ст. становлять головну пару» (Софронова Л. А. Три мира Григорія Сковороди. — М.: Индрик, 2002. — С 60), а її доповнює проста, розмовна російська, рідше — українська, що з'являється спорадично.

Різні думки лінгвістів про мову Г. Сковороди зумовлені складністю самого об'єкта вивчення, щодо якого й досі тривають дискусії. Варто, на нашу думку, у зв'язку з цим прислухатися до слушного міркування Ю. Шевельова про те, що дослідники повинні звільнитися від ілюзій про мову Сковороди, «яка нібито суперечила його поглядам» (Цит. пр., с. 436). Цікавою у зв'язку з цим видається позиція В. Русанівського: «Мова Г. Сковороди — це не пряме продовження старої української, а якісно нове явище, покликане репрезентувати собою єдину східнослов'янську літературну мову» (Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К.: АртЕк, 2001. — С 131). Цей погляд є цілковито обґрунтованим.

У середовищі староукраїнських граматистів кінця XVI-XVII ст. жила ідея єдиної міжслов'янської літературної мови (термін В. Німчука). Л. Зизаній, який «чіткої грані між церковнослов'янською й живою мовою... не зробив» (Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. — К.: Наук, думка, 1985. — С 72), прагнув зблизити церковнослов'янську мову з живими східнослов'янськими (виділено нами — Л. Г.). «Численні відхилення від старослов'янської мови в бік живих східнослов'янських мов, насамперед рідної авторові української, — зауважує дослідник, — не були свавіллям ученого, а відбивали стан словенороської мови на Україні кінця XVI ст.» [виділено нами — Л. Г.] (Цит. пр., с. 88). М. Смотрицький, наводячи у своїй граматиці численні живомовні флексії поряд зі старослов'янськими, теж прагнув до того, щоб писемна словенороська мова не втрачала зв'язку з живим мовленням. Він кодифікував церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції свого часу, й трактуючи як елементи української мови органічний її компонент. У граматиці І. Ужєвича, написаній латиною, словенороська (церковнослов'янська) й українська мови розглядаються як два різновиди однієї мови.

Дослідники пам'яток староукраїнської граматичної думки кінця XVI-XVII ст. визнають, що в лінгвістичній свідомості авторів взаємодіяли елементи різних мовних систем (окреслених і розмежованих сучасними лінгвістами), що відбивало і специфіку мовної свідомості освічених людей того часу.

Ідея спільної для слов'ян літературної мови побутувала й пізніше. Аналізуючи «Граматику слов'яно-руську» М. Лучкая (1830) — першу граматику літературної мови на західноукраїнських землях, — П. Лизанець підкреслює, що автор мріяв про єдину для всіх слов'ян літературну мову на основі старослов'янської: «Який був би могутній, так би мовити, колос мов, якби їх мати — старослов'янська мова, — якщо все ж таки справді вона колись процвітала як єдина, залишилась літературною» (Лизанець П. М. Михайло Лучкай і його граматика// Лучкай Михайло. Граматика слов'яноруська. — К.: Наук, думка, 1989.— С. 18).

Отже, для об'єктивної характеристики мови того чи іншого староукраїнського письменника важливо враховувати передусім мовну свідомість його епохи. Розглядаючи староукраїнську літературну мову без урахування специфіки мовної свідомості тогочасних авторів, дослідники кваліфікують її елементи передусім із погляду їх походження. Справді, для староукраїнської літературної мови характерне складне співвідношення одиниць, насамперед східнослов'янських і південнослов'янських (церковнослов'янських). Проте, як слушно зауважує В. Живов, розглядаючи схожу ситуацію в російській літературній мові XVII століття, «походження елементів не визначає пов'язаних із ними соціокультурних конотацій, істотним є не походження елемента, а його кваліфікація в мовній свідомості носіїв [виділено нами — Л. Г.], тобто не генетичні, а функціональні параметри» (Живов В. М.

Язык и культура в России XVIII века. — М.: Языки русской культуры, 1996. — С. 19). Генетично гетерогенні одиниці — передусім східнослов'янські і південнослов'янські (церковнослов'янські) — для староукраїнських мовців часто були функціонально тотожними. Частково це було зумовлене тим, що засвоювана з дитинства з азбукою, Псалтирем і Часословом церковнослов'янська мова сприймалася не як чужа, а як культивованій різновид рідної. Тому навряд чи має рацію Ю. Шевельов, закликаючи при вивченні спадщини Г. Сковороди відмежувати «текст із Біблії» від «самого Сковороди», адже біблійні формули стали органічним складником мовної свідомості не лише видатного мислителя, а й цілих поколінь. Іншою визначальною рисою мовної свідомості Г. Сковороди була полікодовість. Навчаючись у Київській академії, філософ жив у мовному «многосвітті» (Л. Ушкалов), яке традиційно плекалося в цьому навчальному закладі. З одного боку, це староукраїнська літературна мова як складна система, що об'єднувала генетично різномірні, але часто функціонально тотожні одиниці, з іншого, — класичні (латина, давньогрецька, давньогебрейська) та нові європейські мови (передусім німецька й польська). Зрозуміло, що при зверненні студента до певної мови відбувалося перемикання коду. Ця полікодовість була необхідною умовою високої культури мислення, яка прищеплювалася вихованням Київської академії, складником їх мовної компетенції. Відомо, що Сковорода часто послуговувався латиною й давньогрецькою. Окремі слова, цілі фрази, сентенції, прислів'я природно входили в його тексти. Латина стала «органічною частиною не лише його творчості, а й усього світосприйняття, напевно, навіть життя, долі» (Ю. Барабаш). Адже й багаторічне листування з М. Ковалинським Г. Сковорода провадив латиною, лише зрідка переходячи на давньогрецьку. Саме латиномовний світ улюблених античних авторів обрав мислитель для висловлювання думок і почуттів — очевидно, не тільки з огляду на виражальні можливості латини, а й через певну «позачасовість», відсутність зв'язку з реаліями кріпацтва.

З'ясування специфіки староукраїнського мовного «многосвіття» передбачає врахування і когнітивного аспекту: в староукраїнський період вважалося, що причини речей можна пізнати засобами досконалої мови. Звідси підвищена увага Г. Сковороди до слова, зокрема, його внутрішньої форми, намагання досягнути глибини змістового наповнення через етимологізування, потреба зіставляти слова різних мов — слов'янських, класичних і нових європейських.

Отже, мову творів Г. Сковороди варто розглядати крізь призму староукраїнської мовної свідомості. Як реалізація мовно-світоглядних засад мислителя вона спирається на староукраїнську літературно-писемну традицію кінця XVI — XVII ст., плекану і в стінах Київської академії. Це простежується на всіх мовних рівнях — лексико-семантичному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному, частково — на фонетичному. Використовуючи генетично різномірні одиниці як функціонально тотожні, Григорій Сковорода надавав перевагу старослов'янським за походженням флексіям, що мали давню традицію вживання в церковнослов'янській мові. Зрозуміло, що він не міг писати народною мовою, в якій не було лексики на позначення високих філософських матерій, адекватних засобів «перетворення світу в думки» (В. Гумбольдт), світу складного і багатогранного, корені якого — і в Святому Письмі, і в філософії античності, меншою мірою — у філософії Нового часу, у патристиці та в староукраїнській бароковій літературно-мовній традиції. Для Сковороди нормативним було те, що відповідало мові високоосвіченої еліти, а мірилом освіченості, як відомо, слугувала передусім церковнослов'янська мова і глибоке знання Святого Письма, яке, за слушним зауваженням В. Живова, виступало як абсолютний онтологічний текст, зразок і модель для всього культурного простору. Уявлення Г. Сковороди про літературну мову підтримувалося і мовною ситуацією в Росії, де культурний синтез другої половини XVIII століття спричиняється у літературі до формування єдиної словесності, що поєднувала в собі світські й духовні твори, а в мові — до розвитку єдиної «словено-російської» літературної мови, яка поєднувала церковнослов'янську й російську основи з перевагою «словенського» компонента (Живов В.М. Цит.пр., с.418).

Специфіка мови Г. Сковороди відзначається цілим комплексом його лінгвістичних, історико-культурних і естетичних уявлень. Втілюючи ідею рафінованої, елітарної літературної мови, що спиралася на староукраїнську книжну традицію кінця XVI — першої половини XVIII ст. з притаманною їй варіативністю генетично різнорідних одиниць і разом із тим підтримувалася ситуацією мовно-культурного синтезу в Росії першої половини XVIII ст., мислитель віддавав перевагу церковнослов'янським формантам. Використання класичних мов і елементів нових європейських було зумовлене як зміною коду, так і пошуком прихованого за різним словесним оформленням того самого поняття глибинного змісту. З погляду мовної свідомості Г. Сковороди, яка значною мірою відбиває і мовну свідомість староукраїнської еліти, мова його творів — не хаос, як то уявляється у відстані часу, а цілісний соціокультурний феномен.